

JERZY BANDEL, JOWITA WYCISK

WYZWANIA OKRESU DORASTANIA U OSÓB HOMOSEKSUALNYCH W ŚWIETLE TEORII ROZWOJU BIOPSYCHOSPOŁECZNEGO ERIKA ERIKSONA

ABSTRACT. Jerzy Bandel, Jowita Wycisk, *Wyzwania okresu dorastania u osób homoseksualnych w świetle teorii rozwoju biopsychospołecznego Erika Eriksona* [The challenges of adolescent homosexuality in the context of Erik's Erikson's biopsychosocial development theory] edited by Zbigniew Drozdowicz, Sławomir Sztajer, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. LII: *Globalne i lokalne problemy życia akademickiego* [Global and local problems of academic life], Poznań 2021, pp. 229–250, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, <https://doi.org/10.14746/cis.2021.52.12>.

Classical concepts of human development elaborated in the 20th century do not take into consideration the normative development of homosexual people. On the other hand, the depathologization of homosexuality has resulted in an increase of knowledge about gays' and lesbians' performance and health. The process of homosexual identity formation, usually beginning in adolescence, has been recognized and well described in the field of psychology. However, this knowledge is rarely integrated with general theories of human development.

The article presents the developmental challenges of adolescence and points out the limitations and possibilities of Erikson's theory in incorporating the experiences of homosexual adolescents. The authors discuss the specific difficulties minority adolescents face growing up in a heteronormative culture and the main stages of homosexual identity formation. The article ends with a reflection on the possibility of integrating the concept of homosexual identity development with Erik Erikson's theory of identity crisis and its potential solutions in adolescence.

Keywords: homosexuality, adolescence, identity development, Erikson's theory

Jerzy Bandel, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Psychologii i Kognitywistyki, ul. Szamarzewskiego 89ab, 60-568 Poznań, e-mail: jerzy.bandel@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-7970-3627>.

Jowita Wycisk, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Psychologii i Kognitywistyki, ul. Szamarzewskiego 89ab, 60-568 Poznań, e-mail: jowita@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6764-9398>.

Wprowadzenie

Badania nad rozwojem człowieka prowadzone są niemal od początku wyłonienia się psychologii jako odrębnej dziedziny nauki. Dzięki nim do tej pory dokładnie opisany został bieg życia w ujęciu *life span* (por. Erikson, 1987/2002; 1959/2004; Levinson, 1986; Bee, 1994) oraz zmiany w poszczególnych obszarach funkcjonowania człowieka, m.in. w sferze poznawczej, społecznej, emocjonalnej, moralnej czy seksualnej. Koncepcje takich autorów, jak Zygmunt Freud, Erik Erikson, Jean Piaget, Lawrence Kohlberg czy Robert J. Havighurst stanowią współcześnie kanon wiedzy psychologicznej, dostarczając kolejnym pokoleniom specjalistów informacji na temat uniwersalnych zmian rozwojowych oraz czynników determinujących ich prawidłowy (lub zakłócony) przebieg (por. Przetacznik-Gierowska, 2006). Cechą wspólną tych teorii jest ich niekwestionowana heteronormatywność. Wszystkie one powstawały w rzeczywistości kulturowej, w której płęć postrzegana była przez pryzmat zdychotomizowanych, komplementarnych i traktowanych jako przyrodzone, społecznych ról mężczyzn i kobiet (Bem, 2000), a akty homoseksualne podlegały penalizacji. W efekcie jedynie rozwój tożsamości heteroseksualnej uznawano za normatywny i zdrowy. Patologizacja pragnień, uczuć i zachowań wykraczających poza te wymagania skutkowałą albo pomijaniem wątków homoseksualnych w ogólnych koncepcjach rozwoju człowieka (np. w koncepcji zadań rozwojowych Havighursta, za: Przetacznik-Gierowska, 2006), albo rozpatrywaniem ich w kategoriach przemijającej fazy rozwojowej, która – przetrwała do dorosłości – nosiła znamiona niepowodzenia rozwojowego lub zaburzenia (jak w koncepcji Zygmunta Freuda (1905/2009) czy Ottona Kernberga (1998); por. Mijas, 2012; Beisert, 2004).

Gdy postęp w badaniach nad seksualnością człowieka znalazł odzwierciedlenie w depatologizacji homoseksualizmu, konieczne stało się jego uwzględnienie i lepsze rozpoznanie na gruncie psychologii doświadczeń rozwojowych osób, których seksualność wykraczała poza heteronormatywny wzorzec. Badania dotyczące procesu kształtowania się tożsamości homoseksualnej prowadzono zwłaszcza w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., co zaowocowało powstaniem co najmniej kilku propozycji teoretycznych. Odwołując się do zaproponowanego przez Helen L. Bee (1994) podziału zmian rozwojowych na uniwersalne,

wspólne i indywidualne, koncepcje te można uznać za próbę zrozumienia zmian wspólnych dla grupy społecznej, jaką stanowią osoby homoseksualne (nawet jeśli jest to grupa nie tyle ukonstytuowana na podstawie poczucia więzi lub wspólnoty wartości, ile raczej zdefiniowana przez większość jako „inna”). Czy jednak owa specyfika tożsamościowego rozwoju osób homoseksualnych może zostać zintegrowana z koncepcjami aspirującymi do miana uniwersalistycznych?

W niniejszym tekście podejmujemy próbę odniesienia się do tego pytania, poddając refleksji możliwość wykorzystania koncepcji rozwoju biopsychospołecznego Eriksona do opisu normatywnego rozwoju osób homoseksualnych w okresie dorastania. Naszym celem jest omówienie wpływu specyficznych wyzwań rozwojowych gejów i lesbijek dorastających w heteronormatywnym społeczeństwie na proces integracji tożsamości zachodzący w ramach szóstego normatywnego kryzysu rozwojowego przypadającego właśnie na czas adolescencji.

Specyficzne wyzwania rozwojowe homoseksualnej młodzieży

Już w 1904 r. w przełomowej pracy na temat adolescentów G. Stanley Hall (1904, s. 40) pisał o ich wahaniu między „niemocą i poruszeniem, przyjemnością i bólem, pewnością siebie i upokorzeniem, egoizmem i altruizmem, lgnięciem do innych i potrzebą samotności, wrażliwością i uporem, wiedzą i działaniem, konserwatyżmem i buntem, zmysłowością i intelektem”. Mimo upływu lat spojrzenie współczesnej, naukowej psychologii na okres dojrzewania nie różni się znacząco (por. Arnett, 2006). Adolescencja to czas wielu wyzwań rozwojowych, które podążają za intensywnymi zmianami hormonalnymi i somatycznymi. Rozpatrywany jest on jako metaforyczny most pomiędzy dzieciństwem, charakteryzującym się dużą zależnością od dorosłych i szczególnie intensywnym rozwojem poznawczym, a wczesną dorosłością – czasem podejmowania odpowiedzialności i zobowiązań na całe życie. To właśnie w czasie dorastania nastolatki gwałtownie się zmieniają, stopniowo uniezależniają i uczą się wierności podjętym decyzjom. Dzieje się tak dlatego, że stoją przed nimi wyzwania w różnych sferach funkcjonowania:

- fizycznej – intensywne zmiany obejmujące dojrzewanie płciowe, zmiany w budowie ciała i gospodarce hormonalnej (Bancroft, 2010);
- poznawczej – ze względu na wysokie wymagania szkolne związane z dynamicznym poszerzaniem wiedzy i nabywaniem zdolności myślenia formalnego (Piaget, 1966),

- emocjonalnej – gwałtowne zmiany hormonalne w dojrzewającym organizmie nie pozostają bez wpływu na funkcjonowanie emocjonalne i mogą być przyczyną bezprzedmiotowości lub ambiwalencji uczuć czy labilności emocjonalnej (Bakiera, 2009), a także wzmacniać agresję i skłonność do buntowania się (Oleszkowicz, 2006);
- społecznej – z powodu intensywnego przekształcania się relacji i nawiązywania nowych kontaktów (Beisert, 2004);
- seksualnej – próby zdobywania pierwszych doświadczeń seksualnych, rozpoznawanie swojej tożsamości płciowej i seksualnej (Bancroft, 2010; Beisert, 2004; Kernberg, 1998);
- tożsamościowej – integracja różnych wątków tożsamościowych i intensywne eksplorowanie świata dorosłych w celu przygotowania do podjęcia zobowiązań okresu wczesnej dorosłości (Marcia, 1966; Erikson 1950/2000; 1987/2002).

Klarownie przekształcenia w obrębie tej ostatniej przedstawił James Marcia (1966), kontynuator myśli Eriksonowskiej. Według niego konstruowanie tożsamości odbywa się na podstawie dwóch procesów: (1) eksploracji, czyli działań orientacyjno-poszukiwawczych, nastawionych na doświadczanie, poszukiwanie i eksperymentowanie w celu zdobywania informacji, oraz (2) podejmowania zobowiązań, czyli rozpoznania obszaru działania i wartości szczególnie ważnych dla jednostki, determinujących kierunek dalszych działań w kontekście realizacji celów życiowych. Według Marcii droga ta – odpowiednio przebyta – prowadzi jednostkę przez trzy fazy charakteryzujące się występowaniem kolejnych statusów tożsamości (Brzezińska, 2017): od tożsamości rozproszonej w fazie przedkryzysowej, przez moratoryjną (która przypada właśnie na okres nastoletni i obejmuje wzmożoną eksplorację) w fazie kryzysowej, aż do tożsamości osiągniętej w fazie postkryzysowej, która powinna wykształcić się pod koniec okresu dorastania i przygotować do wejścia we wczesną dorosłość. Z kolei zakłócenie procesu kształtowania się tożsamości może prowadzić do uformowania się – z ominięciem tożsamości moratoryjnej – od razu tożsamości przejętej, w obrębie której eksploracja i zobowiązanie ograniczone są oczekiwaniami narzuconymi przez otoczenie.

Mając w pamięci przedstawiony powyżej ogólny zarys zmian rozwojowych okresu dorastania, chcielibyśmy przyjrzeć się specyfice funkcjonowania i rozwoju tożsamości homoseksualnych nastolatków. Ritch Savin-Williams, od wielu lat badający te zagadnienia, podkreśla, że mimo pewnych różnic w zadaniach związanych z rozwojem tożsamości, nastolatki homoseksualne „przede wszystkim i zawsze są nastolatkami” (Savin-Williams, 2011: 26). Nie należy więc marginalizować ani pomijać standardowych zmian

rozwojowych, zachodzących w wielu sferach (np. emocjonalnej, poznawczej czy somatycznej). Mimo tych podobieństw nastolatki homoseksualne różnią się od innych w niektórych obszarach rozwoju, co wynika zarówno z czynników biologicznych, jak i specyfiki socjalizacji przebiegającej w obrębie „kulturowego heterocentryzmu” (Savin-Williams, 2018: 158). Jednocześnie badacz dobitnie podkreśla, że adolescenti o tożsamościach mniejszościowych różnią się również między sobą, o czym łatwo zapomnieć, analizując badania, w których najczęściej traktowani są jako jednolita grupa przeciwstawiona grupie kontrolnej osób heteroseksualnych. Wreszcie, każda osoba należąca do mniejszości jest wyjątkowa, a za wyjątkowością tą stoją cechy osobowościowe i temperamentalne oraz unikatowa historia doświadczeń rozwojowych związana z charakterystyką środowiska rodzinnego.

Kontekst społeczno-kulturowy rozwoju nastolatków obfituje w uprzedzenia związane z homoseksualnością zarówno o charakterze indywidualnym, jak i systemowym, co wpływa na proces ujawniania się (McCarn i Fassinger, 1996). W narracjach osób nieheteroseksualnych można wskazać ich wiele: nieakceptująca postawa rodziców i najbliższego otoczenia, brak wsparcia społecznego, wcześniejsze doświadczenia odrzucenia i przemocy lub obserwowanie odrzucenia innych osób nieheteroseksualnych, brak akceptacji homoseksualności w środowisku zawodowym, systemowa dyskryminacja osób nieheteroseksualnych i inne (por. Welenc, 2018; Winiewski i Świder, 2021; Długołęcka, 2012 i in.).

Często się zdarza, że nastolatki obserwują homofobiczne zachowania znajomych rówieśników i dorosłych, w tym osób publicznych. Środowisko szkolne nierzadko cechuje utrwalona homofobia, przemoc motywowana uprzedzeniami w różnych formach oraz „kultura ciszy”, która odbiera homoseksualnym nastolatkom możliwość opowiadania własnej narracji i ujawniania mniejszościowej tożsamości (Pogorzelska i Rudnicki, 2020; por. Wycisk, 2018). Sytuacja staje się jeszcze trudniejsza, gdy także rodzina manifestuje otwarcie niechętną postawę względem osób homoseksualnych (co niekiedy idzie w parze z zaangażowaniem religijnym; por. Pietkiewicz i Kołodziejczyk-Skrzypek, 2016) i jasno sygnalizuje, że homoseksualne dziecko nie znajdzie w niej zrozumienia ani pomocy (Savin-Williams, 2011). Młodzież homoseksualna spotyka się też z zachowaniami o charakterze mikroagresji, w tym m.in. z używaniem homofobicznego języka, wspieraniem heteroseksualnych zachowań oraz kulturą przy umniejszaniu znaczenia przeżyć osób homoseksualnych, okazywaniem braku akceptacji dla doświadczeń osób o mniejszościowej tożsamości czy uznawaniem jej charakteru za patologiczny (Nadal i in., 2011).

Ponadto ujawnienie homoseksualnej tożsamości wiąże się z realną groźbą doświadczenia przemocy fizycznej i psychicznej – dla przykładu ostatni raport Kampanii Przeciw Homofobii i Stowarzyszenia Lambda Warszawa (Winiewski i Świder, 2021) dotyczący sytuacji osób LGBTa w Polsce w latach 2019–2020 przedstawia pesymistyczne dane dotyczące doświadczania przemocy przez osoby nieheteroseksualne. Niemal 70% ankietowanych w ciągu dwóch lat objętych badaniem doświadczyło jakiejś formy przemocy motywowanej uprzedzeniami. W większości respondenci spotykali się z przemocą werbalną (prawie 60% badanych), ale również z groźbami, aktami wandalizmu, przemocą fizyczną i przemocą seksualną (ponad 21% badanych). Osoby homoseksualne doświadczają także dyskryminacji systemowej – w najnowszym raporcie za rok 2020 międzynarodowej organizacji ILGA-Europe (2021) Polska ponownie zajęła ostatnie miejsce wśród krajów Unii Europejskiej pod względem przestrzegania praw człowieka osób homoseksualnych. Spodziewane doświadczanie tego typu systemowej dyskryminacji, podobnie jak negatywna narracja społeczno-polityczna na temat osób nieheteroseksualnych, ma duże znaczenie dla gotowości młodych ludzi do ujawniania się.

Wspomniane potencjalne zagrożenia znacząco wpływają na jakość i sposób życia osób homoseksualnych, w tym na poziom samoakceptacji i obraz siebie (Meyer, 2007). Obserwując u siebie mniejszościowe zainteresowania seksualne, nastolatek może odczuwać dyskomfort w związku z pragnieniami, których nie potrafi się pozbyć, a które jednocześnie postrzega jako niewłaściwe, niemoralne, „grzeszne”, co często budzi w nim wstyd, wstręt lub poczucie winy. U nastolatków takich obserwuje się próby zaprzeczania mniejszościowej tożsamości i wypierania pragnień homoseksualnych. Nierzadko wspominają oni czas dorastania jako pełen samotności, niepewności i rozterek, którymi nie mogli się podzielić z innymi. Homoerotyczne pragnienia zwykle wydają się niestosowne, dziwne i nieprzystające do heteroseksualnych doświadczeń ich znajomych. Obserwacja i/lub doświadczanie zachowań homofobicznych oraz przemocy motywowanej nienawiścią (Winiewski i Bulska, 2020) mogą zostać uwewnętrznione i przyjęte postać zinternalizowanej homofobii (Weinberg, 1991), czyli dewaluującego stosunku do samego siebie. Przejawia się ona m.in. w obniżonej samoocenie, zaprzeczaniu własnym pragnieniom homoseksualnym, konfliktach wewnętrznych oraz internalizacji negatywnych stereotypów na temat mniejszości seksualnych (Grabski, 2012; Iniewicz, 2015). Istnieją co najmniej trzy obszary, w których można obserwować jej negatywne konsekwencje: problemy

psychiczne, objawy somatyczne i trudności doświadczane w relacjach z innymi (Iniewicz, 2016).

Negatywne postawy otoczenia względem nietypowości płciowej i seksualnej przejawianej przez dzieci i młodzież, związana z nimi dyskryminacja i przemoc (doświadczana lub antycypowana), zinternalizowana homofobia i życie w ukryciu są predyktorami wystąpienia zróżnicowanych objawów psychopatologicznych (Zielona-Jenek, 2020). Traktuje się je jako specyficzne, chronicznie działające stresory, ujęte w koncepcji stresu mniejszościowego jako dodatkowe źródło obciążeń odpowiadających za gorszy stan zdrowia osób nieheteroseksualnych (Meyer, 2003; 2007). Badania wskazują, że określone grupy zaburzeń psychicznych (m.in. zaburzenia depresyjne i lękowe, nadużywanie substancji psychoaktywnych) oraz zwiększone ryzyko podjęcia prób samobójczych występują wśród tych osób istotnie częściej niż w reszcie populacji (Grabski, 2012; Iniewicz, 2016). Prawidłowość ta dotyczy zwłaszcza adolescentów i młodych dorosłych. Z prowadzonych w Stanach Zjednoczonych badań podłużnych w grupie osób w wieku od 12 do 28 lat wynika, że nieheteroseksualni uczniowie i uczennice szkół średnich przejawiają więcej symptomów obniżonego nastroju, myśli samobójczych i alienacji społecznej w porównaniu z heteroseksualnymi rówieśnikami, przy czym różnice te ulegają zniwelowaniu po 20. roku życia (Becker, Cortina, Tsai i Eccles, 2014).

Biorąc pod uwagę specyficzny kontekst rozwojowy nastoletnich gejów i lesbijek, warto przyjrzeć się odpowiedzi teoretyków rozwoju tożsamości homoseksualnej na potrzebę opisu funkcjonowania tych osób.

Proces formowania się tożsamości homoseksualnej

Zasygnalizowane wyżej obciążenia odciskają swoje piętno szczególnie na procesie formowania tożsamości. Wymaga on uwzględnienia przez młodą osobę dodatkowego punktu odniesienia, jakim jest rozbieżność między własnymi pragnieniami a kulturowo oczekiwaną ścieżką rozwoju (Glover, Galliher i Lamere, 2009). Proces ten został opisany w drugiej połowie ubiegłego wieku w co najmniej kilku modelach stadialnych, sformułowanych na podstawie doświadczeń klinicystów pracujących z gejami i lesbijkami oraz badań nad osiągnięciem przez nich samoakceptacji (por. Cass, 1979; 2015; McCarn i Fassinger, 1996; Troiden, 1989 i in.). W tabeli przedstawiono jego kolejne etapy, wyłonione na podstawie próby syntezy trzech najbardziej rozpowszechnionych koncepcji.

Tabela 1. Porównanie teorii Vivienne C. Cass, Susan McCarn i Ruth Fassinger oraz Richarda Troidena – trzech stadialnych koncepcji formowania się tożsamości homoseksualnej

Koncepcja V.C. Cass	Koncepcja S. McCarn i R. Fassinger		Koncepcja R. Troidena
	Rozwój tożsamości indywidualnej	Rozwój tożsamości grupowej	
Pomieszanie tożsamości <i>(Identity Confusion)</i> Rozpoznanie własnych pragnień i potrzeb jako takich, które mogą być określone mianem homoseksualnych, i związane z tym poczucie wyobcowania	Faza świadomości <i>(Awareness)</i>		Faza uwrażliwienia <i>(Sensitization)</i> Rozpoznanie pojawiających się potrzeb i pragnień homoseksualnych oraz związanego z nimi poczucia niedopasowania do otoczenia, w którym powszechna jest norma heteroseksualna. Zdobywanie wiedzy na temat funkcjonowania osób homoseksualnych
	Osoba odkrywa w sobie odczucia, które wykraczają poza dotychczasową autodefinicję i normę heteroseksualną	Osoba kwestionuje heteroseksualną normę powszechnie uważaną za uniwersalną, odkrywa homoseksualną mniejszość	
Zestawienie tożsamości <i>(Identity Comparison)</i> Próba odniesienia pojęcia homoseksualności do swoich pragnień i potrzeb oraz związany z tym wzrost poczucia odmienności od heteroseksualnego otoczenia	Faza eksploracji <i>(Exploration)</i>		Faza pomieszania tożsamości <i>(Identity Confusion)</i> Niepewność własnej tożsamości i towarzyszące jej próby odrzucenia homoseksualnych pragnień, pragnienie „wyleczenia się” z homoseksualności, podejmowanie w tym celu różnych strategii behawioralnych
	Osoba poszukuje informacji potrzebnych do weryfikacji wątpliwości i pytań wiążących się z nowo odkrytymi emocjami; już na tym etapie może się to wiązać z silnymi stanami zauroczenia i pożądania	Odkrycie poprzedniej fazy popycha osobę do eksplorowania i zdobywania informacji na temat społeczności homoseksualnej, co pozwala określić swoje stanowisko względem niej	

Konceptcja V.C. Cass	Konceptcja S. McCarn i R. Fassinger		Konceptcja R. Troidena
	Rozwój tożsamości indywidualnej	Rozwój tożsamości grupowej	
<p>Tolerancja tożsamości (<i>Identity Tolerance</i>)</p> <p>Przyjęcie przez osobę, że prawdopodobnie jest homoseksualna, choć wciąż z towarzyszeniem negatywnego postrzegania swojej homoseksualnej tożsamości.</p> <p>Pierwsze intencjonalne kontakty z osobami ze społeczności mniejszościowej w tym etapie mają szczególne znaczenie – pozytywne doświadczenia mogą pomóc porzucić negatywne postrzeganie siebie jako osoby homoseksualnej</p>	<p>Faza pogłębiania/zaangażowania (<i>Deepening/commitment</i>)</p>		<p>Faza przyjmowania tożsamości (<i>Identity Assumption</i>)</p> <p>Określenie siebie jako osoby homoseksualnej, intencjonalne nawiązywanie kontaktów z osobami ze społeczności mniejszościowej. Pierwsze coming outy z towarzyszeniem lęku przed odrzuceniem, który w efekcie prowadzi do częściowego wycofania się z życia społecznego. Jest to etap częściowego ujawnienia i częściowego życia w ukryciu przed niektórymi osobami/grupami</p>
<p>Akceptacja tożsamości (<i>Identity Acceptance</i>)</p> <p>Coraz częstsze szukanie kontaktu z osobami nieheteroseksualnymi, wzrost poczucia bycia normalnym.</p> <p>Następuje coraz szersze ujawnienie swojej tożsamości w otoczeniu i ograniczenie kontaktów z osobami, które jej nie akceptują</p>	<p>W konsekwencji wzrastającej wiedzy i samoświadomości osoba podejmuje bardziej świadome decyzje dotyczące własnej seksualności oraz identyfikacje z określoną grupą (osób hetero-, bi- lub homoseksualnych); temu etapowi mogą towarzyszyć pierwsze wysiłki w kierunku formowania tożsamości grupowej</p>	<p>Osoba angażuje się w życie mniejszości; niektórzy mogą doświadczać dycho- tomizacji światopoglądu (dzielą ludzi na „dobrych” – niehetero- seksualnych i „złych” – heteroseksualnych)</p>	

Koncepcja V.C. Cass	Koncepcja S. McCarn i R. Fassinger		Koncepcja R. Troidena
	Rozwój tożsamości indywidualnej	Rozwój tożsamości grupowej	
<p>Duma z tożsamości (<i>Identity Pride</i>) Tożsamość homoseksualna jest w pełni akceptowana przez jednostkę, a ponadto ma ona świadomość przynależności do grupy mniejszościowej. Tożsamość homoseksualna w tym okresie jest jedną z centralnych kategorii tożsamościowych. Może występować silny krytycyzm wobec dyskryminującego otoczenia i społeczeństwa</p>	<p>Faza internalizacji/syntezy (<i>Internalization/synthesis</i>)</p>		<p>Faza zaangażowania (<i>Commitment</i>) Zintegrowanie tożsamości homoseksualnej z innymi aspektami tożsamości, pełna akceptacja swojej tożsamości seksualnej, która prowadzi do ponownego otwarcia się na kontakty z osobami hetero- i homoseksualnymi, w tym również na relacje romantyczne. Może pojawiać się zaangażowanie w działalność społeczną mniejszości seksualnych</p>
<p>Synteza tożsamości (<i>Identity Synthesis</i>) Tożsamość homoseksualna jest w pełni zintegrowaną i równą innym kategorią tożsamościową. Jednostka ma poczucie bycia kompletną i spójną, podejmuje satysfakcjonujące kontakty z osobami hetero- i homoseksualnymi</p>	<p>Osoba integruje tożsamość seksualną z innymi aspektami tożsamości i w pełni ją akceptuje</p>	<p>Osoba czuje się członkiem społeczności mniejszościowej, rozumie swój osobisty stosunek względem tej grupy i jej znaczenie</p>	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Cass, 1979; McCarn i Fassinger, 1996; Troiden, 1989.

Zasadniczym elementem rozpoczynającym opisywany proces jest konieczność rozpoznania u siebie pragnień i/lub zachowań homoseksualnych i uznania ich za rodzaj osobistej prawdy. Ten „zerowy etap” rozwoju tożsamości homoseksualnej (Troiden, 1989; McCarn i Fassinger, 1996) jest czasem spostrzegania odmienności swoich pragnień, potrzeb lub zachowań seksualnych od ogólnie panującej heteronormy i konfrontowania się z tą różnicą. Osoby homoseksualne określają go mianem „coming outu wewnętrznego” czy „nazwania rzeczy po imieniu” (Welenc, 2018: 177) i traktują niekiedy jako „kamień węgielny procesu coming outu” (Bandel, 2021), krok niezbędny do coming outu zewnętrznego.

Od tego momentu rozpoczyna się proces, który Cass (1979; 1984a; 1984b; 2015) przedstawia jako konstruowanie tożsamości, czyli integrowanie kategorii tożsamościowej, jaką stanowi homoseksualność, z innymi kategoriami i szukanie dla niej miejsca w ogólnej strukturze tożsamości. Ten proces odbywa się na podstawie ciągłego porównywania własnych zachowań i pragnień, zmieniającego się obrazu siebie oraz obrazu siebie w oczach innych. Reakcją na zauważane niespójności między tymi elementami może być zaprzeczanie homoseksualnym pragnieniom, które stoją w sprzeczności z dominującym i oczywistym do tej pory obrazem siebie jako osoby heteroseksualnej. Bywają wówczas podejmowane próby odsuwania od siebie pragnień homoseksualnych, bojkotowania ich poprzez nawiązywanie relacji intymnych z osobami innej płci bądź usprawiedliwiania jako przejściowych (normatywnych rozwojowo) lub wywołanych przyjmowanymi substancjami psychoaktywnymi. Jednostka może też prezentować radykalne opinie i zachowania skierowane przeciwko osobom nieheteroseksualnym (Długołęcka, 2012; Iniewicz i Ogarek-Szulc, 2020).

Ostatecznie jednak, w sposób bardziej lub mniej burzliwy, jednostka godzi się ze swoją homoseksualnością i zaczyna poszukiwać informacji na jej temat. Cass (1984b) właśnie ten etap uważa za moment pierwszych prób realizacji rzeczywistych potrzeb emocjonalnych, społecznych i seksualnych podmiotu. McCarn i Fassinger (1996) z kolei kładą nacisk na rozpoczęcie konstruowania w tym czasie tożsamości grupowej na drodze poszukiwania pierwszych kontaktów z osobami nieheteroseksualnymi, poszerzania tego grona znajomych i jednocześnie nawiązywania relacji romantycznych i seksualnych z osobami tej samej płci. Jest to czas rozbudzania coraz większego zainteresowania grupą mniejszościową i szukania w niej miejsca dla siebie, co pozwala budować przynależność do społeczności i wzmacniać własną autoidentyfikację jako osoby homoseksualnej. Jak wynika z naszkicowanego tu obrazu, rozwój mniejszościowej tożsamości indywidualnej zazwyczaj w niewielkim

stopniu wyprzedza proces formowania się tożsamości grupowej, przy czym oba te procesy wzajemnie na siebie wpływają (McCarn i Fassinger, 1996).

Dalszy rozwój tożsamości indywidualnej i grupowej sprowadza się przede wszystkim do wzrostu akceptacji siebie jako osoby homoseksualnej, a także silniejszego zaangażowania w życie społeczności mniejszościowej czy to poprzez aktywizm, czy przez nawiązanie silnych i trwałych relacji z osobami z tego środowiska, czy wreszcie poprzez identyfikację z postulatami społeczno-politycznymi na rzecz ich praw. Procesowi temu towarzyszy coraz częstsze i swobodniej podejmowane ujawnianie swojej tożsamości. Jej ostateczna integracja wiąże się ze zmniejszeniem jej wagi w subiektywnej ocenie podmiotu; homoseksualność staje się trwałą i stabilną – choć jedną z wielu – charakterystyk własnych osoby.

Warto pamiętać, że jednostkowe doświadczenia tego procesu są mocno zróżnicowane i każdorazowo wyjątkowe, a jego ostateczny przebieg jest efektem interakcji dwóch grup czynników. Pierwszą stanowi szeroko rozumiany kontekst społeczno-kulturowy, obejmujący m.in.: wsparcie ze strony bliskich i znajomych (bądź jego brak), postawę środowiska edukacyjnego względem mniejszości seksualnych, częstość zachowań homofobicznych w otoczeniu (Eliason i Schope, 2006). Do drugiej należeć będą czynniki wewnętrzne, w tym względnie stałe cechy osobowości, jak choćby ekstrawersja, otwartość na doświadczenie czy neurotyzm, ale też skłonność do analizy i uzewnętrzniania własnych stanów emocjonalnych, które znacząco mogą wpływać na gotowość do samookreślenia i ujawnienia własnej tożsamości (Allen i Robson, 2020; Hatzenbuehler, 2009).

Przedstawiony tu zarys kolejnych faz rozwoju tożsamości homoseksualnej, choć odzwierciedla doświadczenia wielu osób, nie stanowi standardowego i bezwyjątkowego wzorca. Z tego względu koncepcje te były zresztą krytykowane (por. Długołęcka, 2012; McCarn i Fassinger, 1996; Mijas, Iniewicz i Grabski, 2012; Troiden, 1989). Krytyka dotyczyła ponadto ogólności opisu, nieuwzględnienia perspektywy jednostkowej i możliwości pominięcia niektórych etapów, różnego czasu ich trwania u poszczególnych osób, a także różnego momentu ich rozpoczynania i kończenia się. Troiden jako jedyny rozpatrywał omawiany proces raczej spiralnie niż linearnie. Choć zasadniczo podtrzymywał tezę o ustalonej kolejności wyróżnionych stadiów, podkreślał, że niektóre etapy „mogą się zlewać, trwać bardzo krótko, być pomijane lub realizowane równolegle” (Troiden, 1989: 48). Wskazywał, że jednostka w postępującym procesie rozumienia i opracowywania natury swoich pragnień oraz ich społecznego odbioru, wraz z nabywaniem kolejnych doświadczeń relacyjnych, może powracać do pytań i wątpliwości

z faz wcześniejszych, na nowo definiując i dookreślając własną homoseksualność. Z kolei według Joan Sophie (1985–1986, za: McCarn i Fassinger, 1996), choć modele te mogą być użyteczne do charakterystyki wczesnych stadiów rozwoju, nie opisują adekwatnie faz późniejszych, w których występuje wiele międzyosobniczych różnic. Trudności nastęrcza też określenie kryteriów osiągnięcia poszczególnych etapów (jak wskazały McCarn i Fassinger w krytyce modelu Cass, kryterium tym nie powinien być stopień ujawnienia się, ze względu na jego słabą moc różnicującą poziom samoakceptacji). Zarzuty te podważają zasadność rozpatrywania rozwoju tożsamości homoseksualnej jako procesu ujednoliczonego i przebiegającego zawsze według tego samego schematu i być może z tego powodu w najnowszych opracowaniach modele stadialne są cytowane coraz rzadziej. Ich główną zasługą wydaje się natomiast wnikliwe opisanie wybranych doświadczeń osób homoseksualnych oraz towarzyszących im procesów intrapsychicznych i interpersonalnych, które mogą (choć nie muszą) uczestniczyć w konstruowaniu własnej tożsamości i które jednocześnie w większości zachodzą w okresie dorastania. Dlatego w ostatniej części tekstu zastanowimy się, w jaki sposób splatają się one z procesami towarzyszącymi rozwiązywaniu normatywnego kryzysu rozwojowego czasu adolescencji.

Kryzys rozwojowy okresu dorastania u osób homoseksualnych w świetle teorii Erika Eriksona

Teoria rozwoju biopsychospołecznego Erika Eriksona (1950/2000; 1987/2002; 1959/2004) jest wciąż jedną z najczęściej przywoływanych teorii rozwoju człowieka w ujęciu *life span*. Rozważając zagadnienie tożsamości, Erikson (1968/1994) wyróżnił jej dwa istotne aspekty: ego i self. Ego – ujmowane jako wewnętrzna instancja psychiczna stojąca na straży spójności i możliwie wysokiej jakości egzystencji jednostki – odpowiada za syntetyzowanie wewnętrznych impulsów seksualnych z wymaganiami środowiska kulturowo-historycznego w kolejnych ośmiu kryzysach rozwojowych. Efektem działania tej zdolności syntezy ego jest self, rozumiane jako niezmienna i ciągła w czasie forma samorozpoznania, zgodna z tym, jak jednostka jest postrzegana przez innych (Witkowski, 2009).

W wyniku osiągnięcia równowagi pomiędzy określonymi wymaganiami społecznymi i potrzebami psychicznymi jednostki podczas każdego kryzysu wykształcają się wartości nazywane przez Eriksona „cnotami”. Są one podstawowymi siłami życiowymi, które prowadzą jednostkę przez

proces normatywnego rozwoju, przy czym – zgodnie z zasadą epigenetyki – wykształcenie cnót we wcześniejszych stadiach rozwojowych jest niezbędne do prawidłowego przezwyciężenia kryzysów rozwojowych w stadiach późniejszych. Jako teoria wyrosła z korzenia psychoanalitycznego i osadzona silnie w psychologii ego, koncepcja Eriksona akcentuje w procesie rozwoju nie tylko nabywanie zdrowych i przystosowawczych funkcji ego, ale też doświadczenia wczesnodziecięce i znaczące wydarzenia okresu edypalnego, które wpływają na osiągnięcie celu rozwoju dziecka, czyli wzajemności potencji genitalnej obu płci (Erikson, 1987/2002). Zdobycie jej to warunek rozwoju zdrowej, wolnej od nerwic i dojrzałej struktury psychicznej w dorosłości.

Opisując okres adolescencyjny, Erikson wskazywał, że „wzrastające poczucie tożsamości jest doświadczane przedświadczenie jako poczucie psychospołecznego dobra”. Jego najbardziej typowe przejawy to „uczucie zadomowienia w swoim ciele, świadomość tego, dokąd się zmierza, i wewnętrzna pewność antycypowanego rozpoznania przez tych, którzy się liczą” (Erikson, 1959/2004: 115). W przypadku młodych osób homoseksualnych, na co dzień narażonych na gorsze traktowanie, owo „psychospołeczne dobro” własnego self staje jednak pod znakiem zapytania.

„Rozpoznanie przez tych, którzy się liczą” – jeżeli w ogóle do niego dojdzie – obarczone jest ryzykiem odrzucenia, zlekceważenia i unieważnienia. Przy założeniu, że tożsamość wykształca się na podstawie kontaktu z grupą rówieśniczą, homoseksualnym nastolatkom poszukiwanie „zwierciadła, w którym ich tożsamość mogłaby się odbić”, może nastreżać dużych trudności. Niepewność co do reakcji osób ważnych lub jawnie homofobiczne komentarze czy żarty zniechęcają do prób ujawnienia się i rozmów o swoich pragnieniach (Zielona-Jenek, 2020). Trwanie w ukryciu nasila poczucie niepokoju, osamotnienia i odmienności. Kontakt z rówieśnikami, który służy również znalezieniu podobnej sobie grupy odniesienia i budowaniu poczucia przynależności, w tym przypadku także może nie spełnić swojej roli. Jak zauważa Alicja Długołęcka (2012: 177), „homoseksualny nastolatek, w homofobicznym społeczeństwie, wpada więc w identyfikacyjną próżnię”. Brak wzorców i przyjacielskich kontaktów lub ich ograniczona liczba oraz potencjalne zagrożenie przemocą należą do najistotniejszych problemów przyczyniających się do obniżenia poczucia własnej wartości i trudności w przebiegu dalszego rozwoju psychoseksualnego oraz nawiązywaniu relacji intymnych.

Brak podparcia lub jawna dewaluacja niepewnego, kształtującego się dopiero podmiotu oddziałuje też niekorzystnie i hamująco na proces

kształtowania się tożsamości. Niedojrzała jednostka może unikać świadomości swoich homoseksualnych pragnień, stanowiących potencjalny czynnik spustowy dla tożsamościowego kryzysu, trwając w najwcześniejszym rozwojowo zamęcie i rozproszeniu oraz unikając eksploracji i zobowiązań. Może też rozwinąć tożsamość przejętą (por. Brzezińska, 2017; Iniewicz i Ogarek-Szulc, 2020; Obuchowska, 2009), czyli w sposób „sztuczny” i bezrefleksyjny uznać narzuconą przez innych wizję siebie jako osoby heteroseksualnej, usztywniając swoje funkcjonowanie wokół obronnego zaprzeczania, a nawet manifestując postawę dalece krytyczną wobec żyjących otwarcie gejów i lesbijek.

W szczególnych okolicznościach niechęć ta mogłaby utorować drogę do wyboru tożsamości negatywnej, potencjalnie związanej z tendencjami autodestrukcyjnymi lub pogardą i jawną agresją wobec wszelkiego rodzaju inności. Wydaje się, że taka sztywna – a jednocześnie krucha – pozycja obronna, traktowana jako przejaw wczesnych faz rozwoju tożsamości homoseksualnej (Cass, 1979; Troiden, 1989), nie chroni przed ostateczną konfrontacją z autentycznym pragnieniem, które – nieakceptowane i niezintegrowane – staje się przyczyną frustracji i niespełnienia. Podtrzymywanie tożsamości przejętej może też skutkować podejmowaniem powierzchownych zobowiązań w relacjach heteroseksualnych. To może przydawać osobie wielu cierpień związanych z poczuciem życia w niezgodzie z sobą, a jednocześnie być potencjalnie krzywdzące dla tych, z którymi wejdzie ona w intymne związki.

Z kolei „uczucie zadowolenia w ciele”, w przypadku silnej internalizacji kulturowych norm heteroseksualnych, może zostać łatwo zakwestionowane i osłabione przez surowe superego, wymagające rezygnacji z seksualnej (i romantycznej) bliskości jako ceny za podtrzymanie godnego wizerunku samego siebie. W ten sposób ciało, zamiast stanowić źródło witalności i przyjemności płynącej z wzajemnego kontaktu, staje się przyczyną wstydu i cierpienia. Opisywane w początkowych stadiach rozwoju tożsamości homoseksualnej wahania i próby zaprzeczania własnym pragnieniom stanowiłyby zatem ilustrację zmagania toczącego się w psychice nastolatka wobec impasu, jakiego doświadcza ze względu na konflikt między pozostającymi poza wpływem jego woli potrzebami a wymaganiami ściśle heteronormatywnego środowiska społecznego (zazwyczaj – dodatkowo – uwewnętrznionymi). W obliczu zasygnalizowanych rozterek klarowna „świadomość tego, dokąd się zmierza”, której towarzyszyłoby uspokajające poczucie podążania we właściwym kierunku, jest zapewne upragnionym, choć odległym i wcale niełatwym do osiągnięcia, celem.

Z powodów wskazanych powyżej wykorzystanie teorii Eriksona do potrzeb rozwojowych osób homoseksualnych nastęrcza pewnych trudności. Badacz, czerpiąc z tradycji psychoanalitycznej, podtrzymuje założenie o komplementarności płci, spójności jej biologicznych cech z ukierunkowaniem popędu i rolami płciowymi, zasadniczo nie pochyłając się nad specyfiką rozwoju homoseksualności jako odrębnego wariantu rozwojowego. Jeśli już podnosi kwestię przyjęcia identyfikacji homoseksualnej, to traktuje ją jako przykład tożsamości negatywnej – a więc niedojrzałej – formy rozwojowej, wynikającej z przeciwstawienia się zastanym normom społecznym (Erikson, 1968/1994; 1959/2004). Czy zatem dla homoseksualnych nastolatków możliwe jest konstruktywne przejście przez kryzys tożsamości? Choć amerykański psychoanalityk tego nie przewidywał, dziś – gdy rozumienie i akceptacja społeczna fenomenu homoseksualności wzrasta – jego teoria biopsychospołecznego rozwoju stwarza możliwość takiej interpretacji, ponieważ nie skupia się na doświadczeniach dziecięcych jako przyczynie homoseksualności, tak jak czynią to np. Freud (1905/2009) czy Kernberg (1998). Erikson uzależnił postęp rozwoju od wykształcania odpowiednich cnót i stopniowego wzmacniania siły ego, w jego koncepcji widzimy więc przestrzeń dla rozpatrywania homoseksualnej tożsamości jako normatywnej i zdrowej. Naszym zdaniem proces formowania tożsamości homoseksualnej można analizować jako wątek szerszego procesu rozwoju związanego z kryzysem tożsamości. Wątek ten wpisuje się w wymóg integracji przeszłych ról, teraźniejszych doświadczeń i wizji siebie w przyszłości, jest jednak na tyle istotny, że znacząco wpływa na „koleje życiowe” homoseksualnych adolescentów i odróżnia je od dróg życia ich rówieśników (Savin-Williams, 2011).

Trzy wymiary szczególnie podkreślane przez Eriksona jako znaczące w rozwoju człowieka tradycyjnie odnosiły się do biologicznych uwarunkowań jednostki, społecznych oczekiwań wywierających na nią presję oraz psychicznego procesu organizującego indywidualne doświadczenia wynikające z równoważenia dwóch pierwszych nacisków. Uważamy, że wymiary te z powodzeniem można odnieść do uwarunkowań rozwojowych osób homoseksualnych. Sfera bio określa zatem orientację seksualną warunkowaną w dużym stopniu czynnikami biologicznymi (por. Bailey i in., 2016; Seligman, Walker i Rosenhan, 2003). Sfera społeczna nawiązuje do presji heteroseksualnego otoczenia, które wymaga od jednostki podjęcia ról społecznych sprzecznych z jej pragnieniami. Sfera psyche to rozwijająca się w wyniku przewycięzania kolejnych kryzysów siła ego, w coraz większym stopniu gotowa na równoważenie homoseksualnych pragnień osoby i heteronormatywnych oczekiwań społeczeństwa.

Proces formowania tożsamości homoseksualnej przedstawiony wcześniej w dużej części wpisuje się w Eriksonowski okres moratorium. Niekiedy jednak eksploracja charakterystyczna dla adolescencji jest przenoszona na czas postulowanej przez Jeffrey'a J. Arnetta (2015) „stającej się dorosłości” – okres większej niezależności i autonomii, intensywnych doświadczeń relacyjnych i intymnych. Jednostka rozpoznaje wtedy i poddaje refleksji coraz to nowe obszary swojego doświadczenia. Szuka wiedzy na temat homoseksualności, nawiązuje relacje intymne z osobami różnej płci, bada i sonduje postawy społeczne w najbliższym otoczeniu, zaznajamia się z kręgiem (lub różnymi kręgami) osób nieheteroseksualnych, zgłębia historię ruchów emancypacyjnych, śledzi wkład osób homoseksualnych w rozwój nauki i sztuki, szuka informacji o organizacjach zrzeszających podobne sobie osoby – innymi słowy, sprawdza swoją „ofertę”, jaką przewiduje dla niej współczesna kultura. Ofertę, która – co warto podkreślić – przy aktualnym dostępie do informacji jest znacznie bardziej zróżnicowana i bogatsza niż jeszcze kilkanaście lat temu i z pewnością nie opiera się wyłącznie na próbach patologizacji czy deprecjacji homoseksualności. Wydaje się zatem ważne, by na tę eksplorację nastolatkom przyzwałać, by tworzyć dla niej przestrzeń i do niej zachęcać. Swobodne – w granicach bezpieczeństwa – eksplorowanie przez nastolatka zarówno własnej tożsamości oraz seksualności, jak i konfrontowanie się ze społecznymi realiami i oczekiwaniami pozostaje przede wszystkim w służbie rozwoju siły ego. W efekcie tego procesu młody człowiek powinien nauczyć się odróżniania korzystnych dla niego oczekiwań społecznych, będących konsekwencją wkraczania w dorosłość, od negatywnych, przesyconych uprzedzeniami żądań nieadekwatnych do jego pragnień, a wynikających z kulturowego heterocentryzmu. Z kolei z perspektywy teorii formowania tożsamości homoseksualnej możemy powiedzieć, że to eksploracja pozwala pokonywać kolejne etapy tego procesu aż do finalnego zaakceptowania swojej seksualności, co z kolei umożliwia podejmowanie realistycznych zobowiązań.

W opisanym tu procesie rola akceptacji i wsparcia ze strony najbliższego otoczenia jest trudna do przecenienia. Opierając się na analizie literatury i narracjach osób homoseksualnych, można stwierdzić, że to właśnie one mają największą moc łagodzenia negatywnego wpływu stresu mniejszościowego (Riggle, Whitman, Olson i Rostosky, 2008; Savin-Williams, 2011), który stanowi istotny czynnik ryzyka niepomyślnego rozwiązania rozwojowego kryzysu adolescencji u homoseksualnych nastolatków.

Powodzenie rozwojowe okresu adolescencji będzie jednak zależeć nie tylko od społecznych postaw wobec homoseksualności, lecz także od

indywidualnego przebiegu wcześniejszych faz i siły ego, z którą jednostka wkracza w ten etap życia. Nastolatek, który od niemowlęstwa niesie w sobie podstawową ufność, w dzieciństwie wykształcił podwaliny własnej autonomii, czuje się sprawczy dzięki zdolności podejmowania inicjatywy i potrafi być wytrwały wskutek rozwoju pracowitości, z pewnością będzie lepiej przygotowany do podjęcia trudów konstruowania spójnej koncepcji siebie. Ta ostatecznie wchłonie i scali homoseksualne pragnienia, nawet w obliczu braku pełnej akceptacji społecznej, umożliwiając podejmowanie zobowiązań w najważniejszych obszarach życia: miłości i pracy. To staje się możliwe na końcowych etapach rozwoju tożsamości homoseksualnej, kiedy to osoba wchodzi w intymne relacje oparte na autentycznych pragnieniach, kształtuje klarowną wizję własnej przyszłości i opierając się na samodzielnie wypracowanym, zintegrowanym światopoglądzie, angażuje się w życie społeczne.

Podsumowanie

Tożsamość seksualna stanowi nieodłączną część tożsamości każdej osoby i kształtuje się przez całe życie, w tym szczególnie intensywnie w okresie adolescencji. Klasyczne teorie rozwoju człowieka nie ujmują różnorodności doświadczania seksualności przez młodzież w stopniu pozwalającym rozumieć normatywny rozwój homoseksualnych nastolatków. To sprawia, że od młodzieży zazwyczaj oczekuje się przyjmowania, podążając za Havighurstem, „właściwych ról męskich lub kobiecych” (Havighurst, 1981, za: Przetacznik-Gierowska, 2006: 69) oraz wzmacniania heteronormatywnych wyborów życiowych, nawet gdyby miały one stanowić niedojrzałą formę tożsamości. Naraża to homoseksualnych nastolatków na rozmaite czynniki stresowe, wpływające niekorzystnie na ich dobrostan i odsuwające w czasie możliwość uformowania zintegrowanej tożsamości, która włączałaby i uznawała mniejszościową seksualność.

Z pewnością klasyczne koncepcje rozwoju ze względu na swoją dotychczasową użyteczność, powszechne zastosowanie i trafność opisu rozwoju wielu sfer funkcjonowania, nie powinny być pochopnie odrzucane w odniesieniu do osób homoseksualnych. W artykule zaproponowaliśmy, w jaki sposób można rozumieć specyficzne wyzwania homoseksualnych nastolatków w świetle założeń teorii Eriksona. Koncepcja ta wydaje się pozostawiać na to najwięcej miejsca, ponieważ uzależnia rozwój od pokonywania kolejnych kryzysów i stopniowego wzmacniania syntetyzującej funkcji ego, co oczywiście jest nieodłącznym elementem rozwoju człowieka niezależnie od

jego seksualności. Ostatecznie uznajemy za wartościowe wszelkie starania zmierzające do znajdowania miejsca dla opisu doświadczeń homoseksualnych nastolatków w koncepcjach rozwoju, które dotychczas takiej możliwości nie stwarzały. Bo choć ci młodzi ludzie „zawsze i przede wszystkim są nastolatkami”, stają też przed specyficznymi, trudnymi wyzwaniami, w dużej mierze wynikającymi z niezrozumienia ich przeżyć. Mamy nadzieję, że przedstawione przez nas ujęcie tych przeżyć przez pryzmat teorii Eriksona w pewnym stopniu to zrozumienie ułatwi.

Literatura

- Allen, M.S., Robson, D.A. (2020). Personality and Sexual Orientation: New Data and Meta-analysis. *The Journal of Sex Research*, 57(8), 953–965.
- Arnett, J.J. (2006). G. Stanley’s Hall *Adolescence*: Brilliance and nonsense. *History of Psychology*, 9(3), 186–197.
- Arnett, J.J. (2015). *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens Through the Twenties*. New York: Oxford University Press.
- Bailey, J.M., Vasey, P.L., Diamond, L.M., Breedlove, S.M., Vilain, E., Epprecht, M. (2016). Sexual orientation, controversy, and science. *Psychological Science in the Public Interest*, 17(2), 45–101.
- Bakiera, L. (2009). *Czy dorastanie musi być trudne?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bancroft, J. (2010). *Seksualność człowieka*. Wrocław: Elsevier Urban & Partner.
- Bandel, J. (2021). *Doświadczenia procesu ujawniania tożsamości homoseksualnej i jego znaczenia dla rozwoju tożsamości homoseksualnej u gejów aktywistów społecznych. Praca magisterska pod kierunkiem dr Jowity Wycisk*. Poznań: Wydział Psychologii i Kognitywistyki UAM.
- Becker, M., Cortina, K.S., Tsai, Y.-M., Eccles, J.S. (2014). Sexual Orientation, Psychological Well-Being, and Mental Health: A Longitudinal Analysis from Adolescence to Young Adulthood. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 1(2), 132–145.
- Bee, H.L. (1994). *Lifespan Development*. New York: Harper Collins College Publishers.
- Beisert, M. (2004). Eksperymenty seksualne okresu dzieciństwa. W: M. Beisert (red.), *Seksualność w cyklu życia człowieka* (ss. 115–144). Poznań: Zakład Wydawniczy K. Domke.
- Bem, S.L. (2000). *Męskość, kobiecość. O różnicach wynikających z płci*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bojarska, K., Kowalczyk, R. (2017). Tożsamości seksualne. W: M. Lew-Starowicz, Z. Lew-Starowicz, V. Skrzypulec-Plinta (red.), *Seksuologia* (ss. 102–112). Warszawa: PZWL Wydawnictwo Lekarskie.
- Brzezińska, A. (2017). *Tożsamość u progu dorosłości. Wizerunek uczniów szkół ponadgimnazjalnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.

- Cass, V.C. (1979). Homosexual Identity Formation: A Theoretical Model. *Journal of Homosexuality*, 4(3), 219–234.
- Cass, V.C. (1984a). Homosexual Identity: A Concept in Need of Definition. *Journal of Homosexuality*, 9(2–3), 105–126.
- Cass, V.C. (1984b). Homosexual Identity Formation: Testing a Theoretical Model. *The Journal of Sex Research*, 20(2), 143–167.
- Cass, V.C. (2015). *A Quick Guide to the Cass Theory of Lesbian & Gay Identity Formation*. Ebook Edition. Bentley: Brightfire Press.
- Długołęcka, A. (2012). Coming out i konstruowanie tożsamości LGB. W: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do psychologii LGB* (ss. 176–198). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Eliason, M.J., Schope, R. (2006). Shifting Sands or Solid Foundation? Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Identity Formation. W: I.H. Meyer, M.E. Northridge (red.), *Handbook of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Health* (ss. 3–26). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Erikson, E.H. (1950/2000). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Erikson, E.H. (1959/2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Erikson, E.H. (1968/1994). *Identity: Youth and Crisis*. New York–London: W.W. Norton & Company.
- Erikson, E.H. (1987/2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Freud, S. (1905/2009). Trzy rozprawy z teorii seksualnej. W: idem, *Życie seksualne* (ss. 27–129). Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Glover, J.A., Galliher, R.V., Lamere, T.G. (2009). Identity Development and Exploration Among Sexual Minority Adolescents: Examination of a Multidimensional Model. *Journal of Homosexuality*, 56(1), 77–101.
- Grabski, B. (2012). Zdrowie psychiczne osób homoseksualnych i biseksualnych. W: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do psychologii LGB* (ss. 263–285). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Grunt-Mejer, K., Iniewicz, G. (2020). Psychospołeczne korelaty orientacji seksualnej. W: W.Ł. Dragan, G. Iniewicz (red.), *Orientacja seksualna. Źródła i konteksty* (ss. 15–48). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hall, G.S. (1904). *Adolescence: Its Psychology and Its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion, and Education*, t. 2. New York: Appleton & Co.
- Hatzenbuehler, M.L. (2009). How Does Sexual Minority Stigma „Get under the Skin”? A Psychological Mediation Framework. *Psychological Bulletin*, 135(5), 707–730.
- ILGA-Europe (2021). *Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe and Central Asia*, <https://www.ilga-europe.org/annualreview/2020> (dostęp: 6.06.2021).
- Iniewicz, G. (2015). *Stres mniejszościowy u osób biseksualnych i homoseksualnych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Iniewicz, G. (2016). Zaburzenia psychiczne u osób biseksualnych i homoseksualnych w kontekście stresu mniejszościowego. W: R. Kowalczyk, R.J. Tritt, Z. Lew-Starowicz (red.), *LGB. Zdrowie psychiczne i seksualne* (ss. 108–133). Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.

- Iniewicz, G., Ogarek-Szulc, K. (2020). Specyfika sytuacji młodzieży i kontekst rodzinny. W: W.Ł. Dragan, G. Iniewicz (red.), *Orientacja seksualna. Źródła i konteksty* (ss. 165–177). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kernberg, O.F. (1998). *Związki miłosne w dorosłości*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Levinson, D.J. (1986). A Conception of Adult Development. *American Psychologist*, 41(1), 3–13.
- Marcia, J.E. (1966). Development and Validation of Ego-identity Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.
- McCarn, S., Fassinger, R. (1996). Revisioning Sexual Minority Identity Formation: A New Model of Lesbian Identity and Its Implications for Counseling and Research. *The Counseling Psychologist*, 24(3), 508–534.
- Meyer, I.H. (2003). Prejudice, Social Stress and Mental Health in Lesbian, Gay and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5), 674–697.
- Meyer, I.H. (2007). Prejudice and discrimination as social stressors. W: I.H. Meyer, M.E. Northbridge (red.), *The Health of Sexual Minorities: Public Health Perspectives on Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Populations* (ss. 242–267). New York: Springer Science+Business Media, LLC.
- Mijas, M. (2012). Historyczne źródła i przemiany psychologii LGB. W: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do Psychologii LGB* (ss. 67–91). Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Mijas, M., Iniewicz, G., Grabski, B. (2012). Stadialne modele formowania się tożsamości homoseksualnej. Implikacje dla praktyki terapeutycznej. *Psychiatria Polska*, 46(5), 815–828.
- Nadal, K.L., Issa, M.-A., Leon, J., Meterko, V., Wideman, M., Wong, Y. (2011). Sexual Orientation Microaggressions: „Death by a thousand cuts” for lesbian, gay, and bisexual youth. *Journal of LGBT Youth*, 8(3), 234–259.
- Obuchowska, I. (2009). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka* (ss. 163–201). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oleszkowicz, A. (2006). *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pietkiewicz, I.J., Kołodziejczyk-Skrzypek, M. (2016). Living in Sin? How Gay Catholics Manage Their Conflicting Sexual and Religious Identities. *Archives of Sexual Behavior*, 45(6), 1573–1585.
- Pogorzelska, M., Rudnicki, P. (2020). *Przecież jesteście. Homofobiczna przemoc w polskich szkołach – narracje gejów i lesbijek*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Przetacznik-Gierowska, M. (2006). Zasady i prawidłowości psychicznego rozwoju człowieka. W: M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne* (ss. 57–84). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Riggle, E., Whitman, J., Olson, A., Rostosky, S. (2008). The Positive Aspects of Being a Lesbian or Gay Man. *Professional Psychology: Research and Practice*, 39(2), 210–217.
- Savin-Williams, R.C. (2011). *Homoseksualność w rodzinie. Ujawnianie tajemnicy*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Savin-Williams, R.C. (2018). Developmental Trajectories and Milestones of Sexual-Minority Youth. W: S. Lamb, J. Gilbert (red.), *The Cambridge Handbook of Sexual Development* (ss. 156–179). Cambridge: Cambridge University Press.
- Seligman, M., Walker, E., Rosenhan, D. (2003). *Psychopatologia*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Troiden, R. (1989). The Formation of Homosexual Identities. *Journal of Homosexuality*, 17(1–2), 43–74.
- Weinberg, G. (1991). *Ludzie zorientowani homoseksualnie w społeczeństwie*. Poznań: Softpress.
- Welenc, M. (2018). *Coming out. Studia nad homoseksualną męskością*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Winiewski, M., Bulska, D. (2020). Uprzedzenia i przemoc wobec osób LGBT – diagnoza zjawiska i jego konsekwencje. W: W.Ł. Dragan, G. Iniewicz (red.), *Orientacja seksualna. Źródła i konteksty* (ss. 97–122). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Winiewski, M., Świder, M. (red.) (2021). *Sytuacja społeczna osób LGBT w Polsce. Raport za lata 2019–2020*. Warszawa: Kampania Przeciw Homofobii i Stowarzyszenie Lambda Warszawa.
- Witkowski, L. (2009). *Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji Erika H. Eriksona*. Łódź: Wydawnictwo WSEZ.
- Wycisk, J. (2018). Homofobia jako źródło zagrożeń dla bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w szkole. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 17(1), 96–144.
- Zielona-Jenek, M. (2020). Trudności i zaburzenia seksualności u dzieci i młodzieży. *Medycyna Praktyczna – PEDIATRIA*, 5(131), 92–102.